

ANTIEKE DWERGEN

door

DR. G. VAN HOORN

Het Romeinsche terracotta-beeldje (Pl. 3) in het Centraalmuseum te Utrecht is gevonden te Vechten; het is 15 c.M. hoog, wit van kleur, hol en onderaan open; alleen het hoofd is gesloten en bevat een rammelend voorwerp. De handen houden een gedeeltelijk geopende boekrol voor het lichaam. Het beeldje is een van de beste vertegenwoordigers van een groep dwergen, gevonden in de Rijn- en Moezelstreken; ze ontbreken in Frankrijk en België ¹⁾. Bij de verklaring komen ter sprake: de dwerggestalte, de kaalheid, de kleeding, de boekrol en het rammelen.

In de oude wereld is de beteekenis van den dwerg niet bij alle volken dezelfde. Bij de Egyptenaren overheerscht niet het gevoel van geringschatting en spotzucht; wellicht is eerder het omgekeerde het geval. De Egyptenaar vermoedt in zijn ongewone verschijning een geheime kracht, zoodat in de wereld der goden, die de mensch zich pleegt te scheppen naar zijn beeld en te doen beantwoorden aan zijn ideaal, de groteske figuur van Bes groot aanzien geniet; zijn dans behoedde het zonnekind tegen gevaren. De Pharaoh zelf wenscht in het hiernamaals dansdwerf bij de go-

¹⁾ F. Hettner, *Drei Tempelbezirke in Trevererland*, Trier, 1901. — *Festschrift zur Feier des 25 jähr. Bestehens d. hist. Museums*, Frankfurt a. M., 1903, Taf. IV, 9; 10. — *Germania Romana*, Taf. 78, 3. — Deze stof is uitvoeriger besproken door schrijver dezes in het *Verslag van het Provinc. Utrechtsch Genootschap*, van 1925.

Bibliothèque Maison de l'Orient

149542

den te zijn. In het Grieksche Pantheon wordt eene dwerggod niet of nauwelijks geduld. Geestig geteekende dwergen komen al vroeg op Grieksche vazen voor, maar steeds als caricatuur; Pygmaeën, vechtende met kraanvogels ¹⁾, een gesprek van Aesopus met den vos ²⁾, zijn in hun soort niet te overtreffen. De dwergfiguren in Hellenistisch Egypte zijn hiervan de nakomelingen in rechte lijn, meer Grieksch dan Egyptisch. In de cosmopolitische maatschappij van Rome wordt de dwerg evenals zooveel andere *curiosa* op de markt verhandeld; als de voorraad van natuurlijke misbaksels te kort schiet, vult men hem aan door kinderen tijdens hun groei in doozen te sluiten ³⁾. Velasquez zou daar de modellen voor zijn veelsoortige dwergen even overvloedig hebben aangetroffen, als aan het Spaansche hof ⁴⁾. Grieken en Romeinen zien in den dwerg vooral het koddige, het abnormale, τὸ ἄτοπον. Zijn aantrekkelijkheid stijgt, wanneer hij gebocheld is, want dan bezit hij in nog hooger mate de kracht om het booze te bannen ⁵⁾.

De kaalheid kan ontstaan zijn door opzettelijk afscheren van de haren, zooals bij de Isis-priesters, den *grex calvus* ⁶⁾. Maar even goed kan gebrek aan groei-

¹⁾ Roscher, *Mythol. Lexikon*, s.v. Pygmaien.

²⁾ Helbig, *Führer* ³, no. 571; E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen*, Taf. 182, 495.

³⁾ Daremberg-Saglio, s.v. Nanus.

⁴⁾ *Klassiker der Kunst*, VI, Velasquez, passim.

⁵⁾ O. Jahn, *Ber. d. sächs. Ges., Philol. Classe*, VII, 1855, p. 67. — S. Seligmann, *Der böse Blick*, II, p. 308. Tot op den huidigen dag draagt men in het Zuiden zilveren beeldjes van een gebochelden dwerg als amulet; liever nog zoekt men de aanraking met den levenden bochel om het apotropaeïsche fluide in zich op te nemen.

⁶⁾ W. Dennison, in *Amer. Journ. of Archaeol.* 1905, p. 27 en 32. Als tegenwicht tegen al de caricaturen vermelden wij het ideale beeld der extase van een Isispriester, Paul Perdrizet, *Bronzes grecs d'Égypte de la collection Fouquet*, Paris, 1911, Pl. XXII. Dit beeldje maakt het begrijpelijk, dat Tertullianus de Egyptische priesters aan de Christenen tot voorbeeld stelt.

1. Terracotta-beeldje uit Vechten; Centraal-Museum, Utrecht.

kracht van het haar bij onzen dwerg bedoeld zijn: de obligate kaalheid vindt men bij verscheidene typen van de Attische komedie; talrijke terracotta's van paedagogen bewijzen, dat een weelderige haardos niet werd geëischt bij een geestelijk leider ¹⁾).

De kleeding bestaat uit een onderkleed, waarover een cape; daaraan is een kap bevestigd, die nu op den rug neerhangt. De snit van de cape vertoont een halven cirkel; de twee puntige slippen hangen neer tusschen de knieën. Om de onderarmen vrij te krijgen, heeft onze dwerg de stof, die gewoonlijk aan alle kanten even diep neerhangt, rechts en links hoog opgeschort, zoodat ze in dichte plooiën op schouders en bovenarmen rust ²⁾. Cape (*paenula*) en kap (*cucullus*, Keltisch) zijn in Gallië zeer algemeen en geven daar dus niet, zooals in Rome, een aanwijzing voor den lagen stand van den drager ³⁾).

De boekrol, waaruit men staande voorleest, komt herhaaldelijk voor bij Egyptische priesters ⁴⁾. Dat men dit motief bij afbeeldingen van Romeinsche cultushandelingen niet aantreft, is een gevolg van de

¹⁾ C. Robert, *Die Masken der neuen Attischen Komoedie* (25. *Hall. Winck. Progr.*), p. 12. — F. Winter, *Die Typen der figürl. Terrakotten*, II, p. 403. — Een bronzen beeldje, voorstellende een mimus, in New-York, vertoont een kale kruin, die met zilver was ingelegd, waardoor deze maneschijn een bijzonderen glans verspreidde; *Amer. Journ. of Arch.* 1913, Pl. VI = G. M. A. Richter, *Greek, Etruscan and Roman bronzes*, Metropol. Museum, New-York, no. 127.

²⁾ Cf. *Catalogue of the silver Plate in the Brit. Mus.*, Pl. 23, 145 = Dar.-Saglio s.v. Piperatorium: een zilveren peperstrooier uit Chaource.

³⁾ Niet alleen de boeren, die hun pacht komen betalen, op het relief uit Neumagen (Espérandieu, 5148), maar ook de hoofdpersonen op Gallische grafreliefs, die zich natuurlijk in vol ornaat laten afbeelden, dragen de cape met kap: Espérandieu, 4045; 4049; cf. Gordon Home, *Roman York*, p. 54.

⁴⁾ Th. Birt, *Die Buchrolle i. d. Kunst*, p. 144—146; cf. Helbig, *Führer* ³, No. 143 = Amelung, *Vatikan-Katalog*, II, p. 142, no. 55, Taf. 7; *Expedition Sieglin* I, p. 138, Taf. 29.

gewoonte der Romeinen om bij het gebed het altaar vast te houden, zoodat de handen niet vrij waren. Op een relief-fragment in Trier ziet men een man en een vrouw en tusschen hen een jongen man, die uit een geopende rol leest; wellicht vervult hij dezelfde functie als de jonge man met een gesloten boekrol in de hand, afgebeeld op den zijkant van het grafrelief van een echtpaar in Arlon; men kan beiden verklaren als leeslaaf, *lector*, ἀναγνώστης, wiens taak het was zijn meesters voor te lezen ¹⁾.

Het rammelen, dat men wellicht aan een toevallig klompje klei zou willen toeschrijven, is in sommige gevallen zoo duidelijk, dat aan een bepaalde bedoeling niet te twifelen valt, bijv. bij een terracotta-vogeltje in Bonn, dat een aantal steentjes bevat, die een helderen klank opwekken. Sommige van deze rammelaars zijn waarschijnlijk kinderspeelgoed, *crepundia* ²⁾; maar een terracotta-groep van Kybele op een leeuw (in Keulen) laat zich niet zoo gemakkelijk naar de kinderkamer verwijzen.

De vindplaatsen bewijzen niet veel voor de verklaring dezer beeldjes; terwijl sommige dwergen in Dhroncken, Möhn en Leutersdorf als wijgeschenken in tempels hebben gediend, is in Jagtshausen een dwerg in een graf gevonden. De terracotta-beeldjes, die o.a. als geschenk werden gegeven bij het Saturnaliafeest, dienden als sieraad in huis, als voorwerp van vereering in de huiskapel (*lararium*), als *ex voto* in den tempel; evenals alles, wat den doode had toebehoord, kon men ze voor het graf bestemmen, zonder dat ze een eigen

¹⁾ Espérandieu, 4045 = J. B. Sibenaler, *Guide illustré du Musée d'Arlon*, no. 67. — Espérandieu, 4994 = F. Hettner, *Illustr. Führer durch das Provinzialmus. in Trier*, 1903, p. 29, no. 33; cf. Birt, l. c. p. 173

²⁾ Hettner, l. c. p. 82 vermeldt rammelende kinderkopjes, o.a. van den jongen Bacchus; cf. Blanchet, *Étude*, in *Mémoires d. l. soc. nat. des antiquaires de France*, 1890, p. 53.

2. Terracotta-beeldje, Vatikaan.

funerair karakter hadden. Voor de dateering bewijst de vindplaats soms iets meer. Een dwerg in Keulen (2909) is gevonden in een skeletgraf te zamen met een munt van Iulia Domna en een zwarten glanzenden beker, waarop geschilderd is: „avoco me”, uit het begin van de 3de eeuw ¹⁾. De late dateering van dit decadente exemplaar is niet in strijd met een veel vroegere dateering van onzen dwerg uit Vechten, in de bloeiperiode van deze industrie in de Rijnstreek, ± 100 n. Chr.

De algemeene kunstwet: „*un art ne s'improvise pas*”, geldt ook voor onze eenvoudige poppetjes, die met veel draden aan oudere culturen verbonden zijn. Dwerg-caricaturen kan men sinds den Hellenistischen tijd overal in de antieke kunst aantreffen; wel is dikwijls beweerd, dat Egypte, (en speciaal het lichtzinnige, spotzieke Alexandrië) het land van de caricatuur bij uitstek was; en inderdaad zijn er vele voortreffelijke dwergcaricaturen uit Hellenistisch Egypte afkomstig ²⁾; de exemplaren uit andere landen met Grieksche cultuur blijven bij deze in aantal achter. Hellenistisch Egypte was voorbestemd om dwergcaricaturen te leveren. Naar het voorbeeld van den wonderlijken kind-god Harpokrates werd daar een ouwelijke dienaar geconcipieerd, de Pataike. Evenals zijn jonge meester heeft deze het geheele hoofd kaalgeschoren, behoudens een klein vlechtje op zij van het hoofd, een haardracht, die men tegenwoordig nog wel bij negerkinderen kan zien. De sterfelijke die-

¹⁾ *Festschrift* van Frankfurt, I. c. p. 81.

²⁾ De prachtige, systematische publicaties van bronzen en terracotta-beeldjes, die in de laatste jaren verschenen zijn, maken afzonderlijke citaten overbodig. Paul Perdrizet, *Les Terres cuites grecques d'Égypte de la Collection Fouquet*, Nancy, 1921. (*Bronzes Fouquet*, zie boven). — Wilh. Weber, *Die Aegyptisch-Griechischen Terrakotten*, Berlin, 1914. — *Expedition Sieglin*, II, 2, met tekst van J. Vogt.

naar der menschen, de slaaf, kreeg in de kunst dikwijls dezelfde dwerggestalte als de dienaar van Harpokrates; de aanwezigheid van werkelijke dwergslaven bevorderde de verspreiding van dit kunst-type. Als derde factor oefenden de Pygmaeën invloed. Vele van deze gedrongen, gezette slaven en kleine luiden zijn kaal, andere hebben spitse mutsen op; opmerkelijk is de mantel met kap: de cucullus blijft dus niet tot Gallië of het Westen beperkt¹⁾. Uit andere streken van de Hellenistische wereld zijn dergelijke caricaturen afkomstig, die men soms moeilijk van de Egyptische kan onderscheiden, als het verschil van klei geen aanwijzing geeft²⁾.

Caricaturen van terracotta uit Italië zijn in het algemeen grof van uitvoering, een gevolg van de toenemende voorkeur voor brons of edel metaal bij de rijken. Bij de opgravingen in Pompeii neemt het aantal terracotta's toe, naarmate men de volksbuurten nadert. Als voorbeeld diene een grof geboetseerde, scheef verwrongen caricatuur van een man, die met zijn stilus een aanteekening maakt op een diptychon: de schrijfstift moet zooveel mogelijk loodrecht worden gehouden om de letters in de was te kunnen trekken (Pl. 4³⁾). De zorgvuldige bronzen caricaturen uit Italië

¹⁾ *Expedition Sieglin*, II, 2, Taf. 47, 1. Parodieën in de gedaante van apen vertoonen dikwijls een cucullus; cf. C. M. Kaufmann, *Graeco-Aegyptische Koroplastik*, Leipz. 1915, Taf. 50, 435.

²⁾ Uit Myrina: Pottier-Reinach, Pl. 47, 332; uit Thyateira, *Ann. Br. School at Athens*, X, p. 114, fig. 5; in Berlijn, foto no. 3165. — Geen eigenlijke dwerg is de zittende lezer, die als lamp moest dienen, uit Termessos in Pisidië; op zijn open boekrol is ingekrast „Eurepides”, de naam van den lezer of van den schrijver van het boek; P. Wendland, *Hellenist. - Röm. Kultur*, 1912, Taf. III, 7; in Berlijn, foto no. 2301.

³⁾ Terracotta van roode, grove klei, in de magazijnen van het Vaticaan. Voor de bijzondere welwillendheid bij het verschaffen van de foto brengen wij onzen warmen dank aan Prof. B. Nogara.

3. Bronzen beeldjes, Museo Archeologico, Florence.

zijn moeilijker van Grieksche te onderscheiden (Pl. 5¹). Van het drietal dwergen herinnert de verschrompelde met zijn haan aan een wantrouwig rondzienden dwerg uit Egypte met haan en wijnkruik²); van den gezetten koopman (in het midden) is een parallel in Avignon, die een van de platte koeken uit zijn mand te koop aanbiedt³); voor de proporties vergelijkte men ook een Romeinsch bronsje in New-York⁴).

In Gallië en Germanië is veel rechtstreeks uit het buitenland ingevoerd, maar daarnaast was een ontwikkelde eigen industrie, die de vreemde voorbeelden zelfstandig bewerkte⁵). Terracotta's werden dikwijls door dezelfde pottenbakkers gemaakt, als het bekende roode aardewerk, de terra sigillata. Navolging van Grieksche en Romeinsche typen staat vast; zelfs in het verre Britannië kan men de bewijzen hiervan terugvinden: tot de weinig talrijke terracotta's uit Romeinschen tijd, die in Britannië zijn gevonden, behooren caricaturen van zittende mannen, die in een open boekrol lezen, uit Colchester⁶); ze zijn veel grotesker dan onze dwergen en herinneren sterk aan de bovengenoemde „Euripides"-terracotta uit Termessos in Berlijn.

Kan men bij de terracotta's in Gallië en Germanië

¹) Bronzen statuetten in het Museo Archeologico te Florence; aan de welwillendheid der Directie danken wij de foto voor deze publicatie; de beeldjes zijn vermeld door Wace, *Ann. Br. Sch. Athens*, X, p. 106.

²) Perdrizet, *Bronzes Fouquet*, Pl. 28, 1 en 2.

³) S. Reinach, *Rép. d. l. Statuaire*, II, 561, 3. In de registers s.v. „Grottesques" zijn veel gegevens te verzamelen.

⁴) G. M. A. Richter, l. c. no. 275; cf. Furtwängler, *Kl. Schr.*, II, p. 510, fig. 8 = *Sitz.-ber. Bayer. Akad., Phil. Cl.*, 1905, Taf. IX.

⁵) Een kostelijk stukje is het bronzen vaasje in den vorm van een zieke vrouw uit Vichy, Louvre, *Bronzes antiques* par A. de Ridder, 1913, p. 108 fig. 64 = *Bronzes ant.*, II, 1915, no. 2936, Pl. 103.

⁶) Charles Roach Smith, *Collectanea antiqua*, 1868, Pl. 47.

ook Egyptischen invloed vaststellen? In het algemeen is deze invloed ook daar aanzienlijk. Lafaye heeft dat bewezen voor den godsdienst ¹⁾. H. Lehner besluit zijn studie over de Oostersche mysteriën in het Romeinsche Rijnland met een tabel van 309 bewijzen van Oosterschen invloed in het Rijnland en zijn omgeving ²⁾; een der meest ingrijpende veranderingen in de volksgebruiken: het verdwijnen van de lijkverbranding, die daar omstreeks 250 n. Chr. vrij plotseling had plaats gemaakt voor begraven, schrijft Lehner toe aan het doordringen van Oostersche geloofsovertuigingen; want het Christendom had toen nog niet genoeg invloed om zulk een radicalen ommekeer te veroorzaken.

Bij de eindconclusie over onzen dwerg mag dus ook met Egyptischen invloed in de terracotta-industrie van het Rijnland worden rekening gehouden. Twee verklaringen verdienen even ernstig overweging: een voorlezende priester met kaalgeschoren hoofd, wiens abnormale dwerggestalte onder Egyptischen invloed begrijpelijk is; (Grieken of Romeinen zouden uit zichzelf niet deze gedaante voor een priester hebben verkozen); het rammelen past goed bij de luidruchtigheid van een cultus, die het rinkel instrument (*sistrum*) als veel voorkomend symbool heeft ³⁾. Deze verklaring geldt speciaal voor ons type met open boekrol en kaalgeschoren hoofd; de latere afwijkingen schijnen te be-

¹⁾ G. Lafaye, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, Thèse, Paris, 1883, p. 162. Een inscriptie ter wijding van een Serapistempel is in York gevonden, Gordon Home, *Roman York*, plaat bij p. 184.

²⁾ *Bonner Jahrbücher*, Heft 129, p. 36 etc.

³⁾ Een prachtig beeld van zulk een dwaas-luidruchtige godsdienstplechtigheid geeft het nieuwe relief uit Ariccia in het Terme-museum, no. 705 bis, cf. *Notizie degli Scavi*, 1919, p. 106; foto Moscioni no. 24757. Terwijl de dansenden zich in bochten wringen, zit de hoofdpersoon, als Isis gekleed, ernstig in een boek te lezen.

wijzen, dat men toen de oorspronkelijke bedoeling niet meer begreep. Zulk een uitweg is niet noodig bij de tweede verklaring, die hierin een leesslaaf ziet, een lector, met het uiterlijk van een geleerde, maar komisch gekleurd. Deze caricatuur, die door rammelen tot leven gewekt wordt, is geschikt voor kinderspeelgoed, maar ook als amulet, die het booze ontwapent door luidruchtige zotternij ¹⁾).

¹⁾ Het vermoeden, dat onze dwerg uit Keulen afkomstig is, wordt bevestigd door de overeenkomst van techniek met een paar fragmenten van maskers uit Vechten in het Centraalmuseum te Utrecht, O. Bennedorf, *Antike Gesichtshelme*, Taf. XVI, 3; (een maskerfragment van dezelfde witte terracotta in het Gemeente museum te Nijmegen, *Catalogus*, 1895, p. 86 no. 2). Dergelijke maskers zijn in Keulen gemaakt, *Bonn. Jahrb.*, Heft 78, Taf. II; *Der Cicerone*, XVII, 1925, p. 20, Abb. 4; cf. *Germania Romana* ¹, Taf. 79, 7; een fragment in Wiesbaden, Benndorf, l. c. Taf. XVI, 2. — Terracotta-maskers en beeldjes zijn uit dezelfde sfeer afkomstig: bij het Saturnalia-feest werden beide ten geschenke gegeven, vanwaar de naam *Sigillaria*, H. B. Walters, *History of Ancient Pottery*, II, p. 376. — Terracotta-maskers in Augsburg zijn gevonden te zamen met cultusvoorwerpen, die op Isis- en Serapisvereering wijzen; afgietsels bevinden zich in het Zentralmuseum te Mainz.